

Critique and Examination of the Structural Elements of Expression in the Poetry of the First-Grade Elementary Persian Textbook

Shahriar Shadigo*¹, Ali Mohammad Sohrab Nejad², Mehdi Ahmadihah³

1. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature Education, Farhangian University, P.O.Box 14665-889, Tehran, Iran

2. Ph.D. in Persian Language and Literature and lecturer at Farhangian University.

3. Ph.D. in Persian Language and Literature and educational officer at Farhangian University.

Abstract

Keywords:

First-grade Persian
Children's poetry
Rhetoric
Imagery

✉ Sh.shadigo@cfu.ac.ir

Background and Objectives: This research critically examines the structural elements of expressive poetry in the first-grade elementary Persian textbook. It aims to address questions such as: To what extent do children's poets consider the level of audience comprehension in their use of imaginative elements? Additionally, how much attention has the author of the first-grade Persian textbook paid to the spiritual and developmental needs of students in selecting imaginative and child-friendly poems? **Methods:** This study employs a quantitative descriptive-analytical research method, utilizing library resources for data collection. **Findings:** The findings of this research indicate that children's poets and authors of the first-grade Persian textbook have succeeded in catering to the emotional needs of the audience. **Conclusion:** The results of this study suggest that the highest frequency of imaginative elements, in order, is symbol (simple and accessible symbols) and second-type metaphor (recognition). Issues such as neglecting the age conditions of the audience, using the first-type metaphor (explicit) and general metaphors (with the removal of similes) – which should not exist in children's poetry – are also noteworthy.

ISSN (Online): DOI: 10.48310/rpllp.2024.15507.1136

Received: 1402/05/14

Reviewed: 1402/11/12

Accepted: 1402/11/22

PP: 22

Citation (APA): Ghalamkaran, Zarean, F. (2023). Analyzing the Persian content of the first secondary school based on the introduction of myths, models and Iranian-Islamic thinkers. *The Journal of Research in teaching Persian language and literature*, 5(1), 1-22.

 <https://doi.10.48310/rpllp.2024.15507.1136>

نقد و بررسی ساختار عناصر بیانی در اشعار کتاب فارسی پایه اول ابتدایی

مقاله پژوهشی

شهریار شادی گو*، علی محمد سهراب نژاد^۲، مهدی احمدی خواه^۳

۱. گروه آموزش زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فرهنگیان، صندوق پستی ۰۴۴۴۱-۸۸۸۸/ایران، تهران

۲. دکتری زبان و ادبیات فارسی و مدرس دانشگاه فرهنگیان.

۳. دکتری زبان و ادبیات فارسی و مأمور آموزشی در دانشگاه فرهنگیان.

چکیده

پیشینه و اهداف: پژوهش حاضر، به بررسی انتقادی ساختار عناصر بیانی اشعار کتاب فارسی پایه اول ابتدایی می‌پردازد و با هدف پاسخ به سؤالاتی چون: شاعر شعر کودک در استفاده از عناصر خیال تا چه اندازه به سطح درک مخاطب توجه کرده؟ و همچنین مؤلف کتاب فارسی اول ابتدایی، در انتخاب اشعار کودکانه و خیال‌انگیز چه میزان به روحیات و نیازهای رشدی دانش‌آموزان توجه داشته است؟ انجام گرفته. **روش‌ها:** روش پژوهش کمی از نوع توصیفی - تحلیلی و با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای صورت گرفته است. **یافته‌ها:** یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که سراینده‌گان شعر کودک و مؤلفان کتاب فارسی اول ابتدایی در توجه به روحیات مخاطب موفق عمل نموده‌اند. **نتیجه‌گیری:** نتایج این پژوهش نشان‌دهنده این است که بیشترین بسامد عناصر خیال به ترتیب: نماد (نمادهای ساده و در دسترس) و استعاره نوع دوم (تشخیص) است؛ مواردی چون عدم توجه به شرایط سنی مخاطب، استفاده از استعاره نوع اول (آشکار) و تشبیهات مجمل (با حذف وجه‌شبهه) - که قاعداً در شعر کودک نباید وجود داشته باشند - نیز قابل تأمل است.

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به‌صورت آنلاین استفاده کنید

DOI:

10.48310/rplp.2024.15507.1136

واژه‌های کلیدی:

فارسی اول

شعر کودک

بلاغت

صور خیال

۲. نویسنده مسئول

Sh.shadigo@cfu.ac.ir✉

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۱/۱۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۵/۱۴

شماره صفحات: ۲۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۲۲

۱. مقدمه

بلاغت، جانمایه ادبیات به‌ویژه شعر است، زیرا آرایه‌های ادبی، اثر را آراسته و مزین به ظریفی می‌کند که التذاذ روحی مخاطب را به دنبال دارد. همچنین ذهن مخاطب را وادار به کشف و شهود هنری می‌سازد. در تعریف آن آورده‌اند که: «بلاغت آن است که جامعه لفظ بر اندام مقصود، زیننده و رسا باشد. نه کوتاه و نه بلند؛ یعنی مقصود را در کمترین و زیباترین الفاظ بیان کند» (همایی، ۱۳۷۰). این مشخصه از ملزومات غیرقابل‌انکار تمام آثار ادبی به شمار می‌رود. یکی از این مباحث بلاغی که در نقد آثار ادبی (چه بزرگسالان و چه کودکان) مورد تأکید و توجه است، استفاده مناسب از عناصر خیال است تا جایی که آن را شاخص‌ترین رمز آشکار بین شعر و نظم و مهم‌ترین عنصر در تعاریفی که از شعر ارائه داده‌اند، می‌دانند. شفیع کدکنی بر این عقیده است که: «خیال عنصر اصلی شعر، در همه تعریف‌های قدیم و جدید است و هرگونه معنی دیگری را در پرتوی خیال می‌توان شاعرانه بیان کرد» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۳). بی‌شک در ادبیات کودک که از عاطفه‌ای پاک، ساده و بی‌آلایشی برخوردار است، ضرورت وجود این ویژگی اهمیتی دوچندان دارد و پرداختن بدان جزء لاینفک این نوع ادبی است چراکه نه تنها ادبیات کودک از این مهم، مستثنا نیست؛ بلکه شیوه‌ها و ظرفیت‌های بلاغی مختصی را نیز می‌طلبد، بدان معنا که مخاطبان این ژانر ادبی توانایی محدودی در درک و فهم مفاهیم و دقایق هنری دارند و از سویی نیز از قدرت تخیل و خیال‌پردازی بالایی برخوردارند، دیگر اینکه سرشت کودکان به شکل شگفت‌انگیزی با موسیقی، رنگ و بازی‌های کلامی عجین است پس یک اثر ادبی ویژه کودک هم باید متناسب با سطح آگاهی، توانایی درک و فهم او باشد و هم بایستی از جلوه‌های هنری و بلاغی کلام عاری نباشد. باوجود این می‌توان گفت که: شاعر شعر کودک یا نویسنده داستان‌های کودکان کاری بس دشوار نسبت به شاعر و نویسنده آثار بزرگسال در پیش دارد. در حقیقت، لازم است که سطح درک، خلاقیت و تمنای خود از یک اثر ادبی را هم‌سطح و هم‌رنگ مخاطبش سازد؛ اما بارها دیده‌شده که آفرینشگران آثار کودک از این مشخصه‌ها که ذکر شد، غفلت ورزیده و آثاری را خلق نموده‌اند که از جهاتی با کودک و روحیاتش همخوانی ندارد. پژوهش حاضر بر آن است تا با مطالعه و بررسی اشعار موجود در کتاب فارسی پایه اول ابتدایی و تحلیل عناصر بیانی این اشعار مشخص نماید که هر یک از اشعار تا چه اندازه متناسب با سطح درک کودک و روحیات و نیازهای رشدی اوست و همچنین بر آن است تا مشخص نماید که مؤلفان کتاب فارسی ابتدایی پایه اول در

انتخاب و گزینش اشعار تا چه اندازه به سطح فهم و میزان درک مخاطب توجه داشته و در تألیف کتاب چقدر موفق بوده‌اند؟

۱-۱. سؤال پژوهش

عناصر خیال، بخشی از مهم‌ترین ویژگی‌های هر اثر ادبی به شمار می‌رود که در آثار کودک با توجه به اقتضای حال مخاطب از اهمیت و ظرافت ویژه‌ای برخوردار است. از این رو پژوهش حاضر، نقد و بررسی ساختار عناصر بیانی در اشعار کتاب فارسی پایه اول ابتدایی، بر آن است تا با نگاهی انتقادی به بررسی این عناصر خیال‌انگیز در اشعار کتاب فارسی پایه اول ابتدایی بپردازد و به سؤالات پژوهش پاسخی علمی دهد. سؤالاتی چون:

۱. شاعران شعر کودک، در استفاده از عناصر خیال تا چه اندازه به سطح فهم و درک مخاطب توجه داشته‌اند؟

۲. مؤلفان کتاب فارسی اول ابتدایی، در انتخاب اشعار کودکانه و خیال‌انگیز این کتاب چه میزان به احوالات و نیازهای رشدی دانش‌آموزان توجه داشته‌اند؟

۲-۱. پیشینه پژوهش

- نجفی بهزادی و دیگران (۱۳۹۹) در پژوهشی با عنوان «بررسی و تحلیل ساختار و محتوای اشعار کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی» به بررسی ساختار و محتوای اشعار، قالب، وزن، جنسیت و دوره شاعر (کلاسیک یا معاصر) پرداخته‌اند و تفاوت آن با پژوهش حاضر این است که در این مقاله نگارندگان به بررسی بلاغی کتاب فارسی پایه اول پرداخته‌اند.

- پاک‌مهر و همکاران (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی و تحلیل محتوای کتب درسی دوره ابتدایی از حیث توجه به آموزه‌های انقلاب اسلامی ایران مبتنی بر نظرات شهید مطهری در کتاب پیرامون انقلاب اسلامی» همت گماشته‌اند و با نگاهی به کتاب شهید مطهری آموزه‌ها و مؤلفه‌های انقلاب اسلامی را ذکر کرده‌اند. مقاله حاضر به کشف و تحلیل آرایه‌های ادبی از نوع عناصر بیانی پرداخته است و رویکرد این دو پژوهش با هم متفاوت است.

- سراج و همکاران (۱۳۹۹) در تحقیقی با عنوان «بررسی خوانایی کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی: پایه‌های اول تا ششم» به چگونگی خوانایی همه متون در هر شش پایه تحصیلی دوره ابتدایی پرداخته و به بررسی متن‌ها بر اساس سه شاخص فلش، فوگ و فرای اقدام کرده و نشان داده‌اند که بر اساس شاخص فلش متن‌ها آسان هستند؛ اما بر اساس شاخص‌های فوگ و فرای مناسب یک تا دو پایه تحصیلی بالاتر می‌باشند و معیار مشخصی برای ترتیب متون از آسان به دشوار دیده نشد به گونه‌ای که در بعضی از پایه‌ها متن‌های دشوارتر زودتر از متن‌های آسان قرار گرفتند. رویکرد پژوهش حاضر با مقاله‌ای که ذکر کردیم متفاوت است؛ زیرا نگارندگان در این پژوهش به عناصر بیانی کتاب فارسی اول پرداخته‌اند، درحالی‌که «سراج و همکاران» به بررسی کتاب شش پایه فارسی دبستان از جهت تحلیل متون بر اساس شاخص‌هایی که نام بردیم همت گماشته‌اند.

- خزاعی و همکاران (۱۳۹۶) در پژوهشی با عنوان «بررسی و تحلیل کتب فارسی مقطع ابتدایی بر اساس اصول تصویرگری» (مطالعه موردی کتاب فارسی پایه اول) به بررسی و تحلیل میزان تطابق تصاویر با محتوای دروس و همچنین میزان رعایت اصول تصویرگری پرداخته‌اند. رویکرد پژوهش حاضر از این جهت که به بررسی عناصر بیانی کتاب فارسی پایه اول دبستان پرداخته، با هدف مقاله «خزاعی و همکاران» که به بررسی و تحلیل تصاویر کتاب فارسی و مطابقت آن با متن درس انجام شده است، تفاوت دارد. وجه اشتراک این دو مقاله استفاده از منبع واحد بوده، که هر دو تحقیق بر روی کتاب فارسی اول دبستان صورت گرفته‌اند و وجه افتراق این دو پژوهش این است که یکی به بررسی عناصر بیانی و دیگری به بررسی تصاویر پرداخته‌اند.

- کرامتی و همکاران (۱۳۹۹) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل محتوای کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی بر اساس شاخص‌های شورای عالی انقلاب فرهنگی» نشان دادند که محتوای کتاب‌های فارسی بخوانیم در دوره ابتدایی را در درجه اول شاخص‌های اجتماعی و سپس شاخص‌های فرهنگی تشکیل داده؛ اما محققان در پژوهش حاضر با رویکردی متفاوت نشان داده‌اند که سراینده‌گان شعر کودک و همچنین مؤلفان کتاب فارسی اول ابتدایی در توجه به روحیات مخاطب موفق عمل نموده‌اند و بیشترین بسامد عناصر خیال به ترتیب نماد (نمادهای ساده و قابل دسترس) و استعاره نوع دوم (تشخیص) است.

- منصوری و فریدونی (۱۳۸۸) نیز به «بررسی تبلور هویت ملی در کتب فارسی بخوانیم پایه پنجم ابتدایی» پرداخته‌اند و بیان می‌کنند: تنها ۱/۵٪ مفاهیم این کتاب‌ها با مفاهیم هویت ملی ایرانیان مرتبط بوده‌اند، به مقوله‌های مختلف هویت ملی ایرانیان توجهی ناقص و گذرا شده و تاریخ و فرهنگ ایران باستان نیز نادیده انگاشته شده است؛ اما پژوهش حاضر به بررسی جلوه‌های خیال در اشعار کتاب فارسی پایه اول پرداخته‌است و پس از مطالعه، تحلیل و نقد به‌عنوان مثال: نشان داد که سرایندگان شعر کودک و همچنین مؤلفان کتاب فارسی اول ابتدایی در توجه به روحیات مخاطب (کودک اول ابتدایی) موفق عمل نموده‌اند. و در این کتاب نمادهای محسوس را به‌درستی در متن درس‌ها به‌کاربرده‌اند.

جستجو در پایگاه‌های علمی و دیگر منابع نشان می‌دهد تاکنون نظیر مقاله حاضر و با چنین رویکردی، پژوهشی مستقل صورت نگرفته است.

۱-۳. روش پژوهش

روش پژوهش کمی از نوع توصیفی - تحلیلی و با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای به‌صورت کمی و به شیوه تحلیلی - توصیفی با مراجعه به کتاب فارسی پایه اول ابتدایی به انجام رسیده است. روش نگارندگان در این تحقیق بر آن بوده است تا به استخراج عناصر خیال (تشبیه، استعاره، کنایه و نماد) در اشعار کتاب فارسی پایه اول پرداخته، نمونه‌هایی از ابیات آن را با توجه به مبانی علمی تحلیل نمایند و سپس هریک از جلوه‌های خیال را به اقتضای حال مخاطب، نقد و بررسی کنند. در این پژوهش، آرایه تشخیص را که در علم بیان استعاره نوع دوم به شمار می‌رود به دلیل گستردگی، اهمیت و بسامد بالا در شعر کودک جداگانه بررسی شده است و همچنین از عنصر مجاز به دلیل گستردگی بیش از اندازه (که پژوهشی مستقل را می‌طلبد) صرف‌نظر شده و صرفاً به بخش مجاز به علاقه مشابهت (که همان استعاره است) اکتفا نموده‌اند.

۲. بحث و بررسی

یکی از مباحث بلاغی که در نقد آثار ادبی (چه بزرگ‌سالان و چه کودکان) مورد تأکید و توجه است، استفاده مناسب از عناصر خیال است تا جایی که آن را شاخص‌ترین رمز آشکار بین شعر و نظم و مهم‌ترین عنصر در تعریفی که از شعر ارائه داده‌اند، می‌دانند. عناصر بیانی خیال یا صور

نقد و بررسی ساختار عناصر بیانی در اشعار کتاب فارسی پایه اول ابتدایی / شهریار شادیگو و... ۱۰۳

خیال؛ شامل تشبیه، استعاره، کنایه، مجاز، نماد و... هستند که در این گفتار به تحلیل و مقایسه آن‌ها در اشعار کتاب فارسی پایه اول ابتدایی می‌پردازیم. در ادامه نگارندگان بر آنند تا نشان دهند که تا چه اندازه کاربرد این عناصر ادبی متناسب با مخاطبان است؟

۲-۱. بررسی ساختار تشبیه در کتاب فارسی پایه اول ابتدایی:

تشبیه، یکی از ابزارهای خیال است که کارکرد اصلی آن آشکارسازی لایه‌های مخفی و پوشیده‌شده مشبه است. در تعریف آن آورده‌اند: «مانند بودن چیزی به چیزی در معنایی به ادواتی خاص» (رجایی، ۱۳۷۹). با بررسی ساختار تشبیه در کتاب فارسی پایه اول ابتدایی هشت مورد تشبیه مشاهده شد که از مهم‌ترین ویژگی‌های مشترک این تشبیهات، بسامد بالای تشبیهات ساده و ابتدایی است.

۲-۱-۱. تشبیه گسترده یا مفصل: در حقیقت بهترین و متناسب‌ترین تشبیه برای درک کودک، تشبیه مفصل (سالم) است زیرا که ابتدایی‌ترین شکل تشبیه به حساب می‌آید.

در بیت زیر از شعر «ما کودکانیم» شاعر، تشبیه گسترده‌ای را به کار برده، تشبیهی که بسیار ساده، ابتدایی و متناسب با ذهن مخاطب است. چون که ذکر ارکان چهارگانه تشبیه موجب سهولت در انتقال و دریافت مفهوم و تصویر می‌گردد.

مشبه (ما)، مشبه‌به (گل)، ادات تشبیه (چون) و وجه شبه (شاد و خندان) است.

ما در دبستان / شادیم و خندان / چون گل که دارد / جا در گلستان

(فارسی اول، ۱۴۰۲)

همچنین در بیت زیر، تشبیه گسترده به کار رفته است؛ مشبه (شب) مشبه‌به (روز) ادات تشبیه (چون) و وجه شبه (روشن) است.

چون روز روشن

از نور، شب شد

(فارسی اول، ۱۴۰۲)

۲-۱-۲. تشبیه مجمل: تشبیهی را گویند که در آن وجه شبه حذف و سه رکن دیگر آن ذکر گردد. پس سه رکن تشبیه در آن آمده است؛ اما وجه شبه ذکر نشده است، به این نوع تشبیه که برای خیال‌انگیزتر شدن کلام و ایجاد زمینه مشارکت مخاطب در تکمیل و اتمام تصویر، وجه شبه در آن ذکر نمی‌شود، تشبیه مجمل گویند (شمیسا، ۱۳۸۱).

در بیت زیر از شعر «زردآلو» شاعر از تشبیه مجمل استفاده کرده که در آن وجه شبه را حذف نموده است. مشبه مغز زردآلو است که در ابیات قبل به آن اشاره شده است، مشبه به مغز بادام، ادات تشبیه (چون) و وجه شبه محذوف است. در این تشبیه شاعر، کشف وجه تشابه بین مغز بادام و زردآلو را بر عهده کودک گذاشته است که هر چند درک آن ساده و آسان است؛ اما همین حذف موجب می‌گردد که ذهن او درگیر ویژگی اشتراکی دو طرف تشبیه شود و از آنجاکه ذوق کودک ذاتاً معناگرا نیست و بیشتر در جستجوی موسیقی کلام است؛ بعید است که او بتواند با تصویر ارتباط برقرار کند. در این تشبیه، مشبه (ش ضمیر جانشین زردآلو) مشبه به (بادام) ادات تشبیه (چون) و وجه شبه (محذوف) است.

چون بادام	مغزش را
دام، دام، دام	بشکن زود
(فارسی اول، ۱۴۰۲)	

ذکر این نکته لازم است که وجه شبه بایستی ادعایی باشد نه حقیقی؛ اما در بیت فوق، تشبیه مبتنی بر حقیقت است نه مجاز و این خود امر تشبیه را منتفی می‌کند و در واقع می‌توان گفت که اصلاً تشبیهی اتفاق نیفتاده است.

همچنین در بیت زیر، شاعر، مشبه (روی زمین) مشبه به (گلشن) و ادات تشبیه (مانند) را ذکر کرده؛ اما وجه شبه را نیاورده است و کشف آن را بر عهده مخاطب گذاشته است که کشف این ویژگی مشترک برای ذهن کودک شش یا هفت‌ساله دور از ذهن به نظر می‌رسد.

مانند گلشن	روی زمین شد
(فارسی اول، ۱۴۰۲)	

۲-۱-۳. تشبیه مؤکد: «ممکن است در تشبیه، ادات تشبیه ذکر نشود که در این صورت به تشبیه، تشبیه مؤکد یا تشبیه بالکنایه یا تشبیه محذوف‌الادات می‌گویند.» (شمیسا، ۱۳۸۱). در این نوع تشبیهات، حذف ادات موجب بلاغت بیشتر کلام می‌شود. در مصراع آخر چهارپارهٔ زیر از شعر «شاد و پاک و خندان»، شاعر، تشبیه مؤکد «باغ سبز ایران» را آورده است که در آن مشبه (ایران) مشبه‌به (باغ) وجه شبه (سبز) و ادات تشبیه محذوف است. در چنین تشبیهاتی چون ادات تشبیه وجود ندارد، کودک قادر به درک تشبیه نیست و اصلاً متوجه اتفاق افتادن آن نیز نمی‌گردد. پس بهتر آن است که برای مخاطب کلاس اول از آوردن چنین تشبیهاتی خودداری شود.

ما مثل غنچه هستیم
فردا شویم یک گل

امروز در دبستان
در باغ سبز ایران

(فارسی اول، ۱۴۰۲)

۲-۱-۴. تشبیه بلیغ: «تشبیهی که در آن نه وجه شبه ذکر شود و نه ادات تشبیه، تشبیه بلیغ نام دارد» (شمیسا، ۱۳۸۱) این نوع تشبیهات، متناسب ذهن و درک کودکان نیست؛ زیرا نیاز به تأمل و تلاش ذهنی بیشتری دارد و کودکان را چنین تمایل و توانی نیست پس بهتر است در شعر کودک از چنین تشبیهاتی استفاده نشود. از این نوع تشبیه در اشعار کتاب فارسی اول، یک مورد دیده شد.

در مصراع اول بیت زیر یک تشبیه بلیغ به کاررفته است که در آن مشبه (ما) مشبه‌به (گل) و ادات و وجه شبه حذف شده‌اند.

فردا شویم یک گل
در باغ سبز ایران

(فارسی اول، ۱۴۰۲)

جدول ۱. بسامد تشبیه و انواع آن در اشعار کتاب فارسی پایهٔ اول

نوع آرایه	تشبیه	تشبیه مفصل (گسترده)	تشبیه مجمل (با حذف وجه شبه)	تشبیه مؤکد (محذوف الادات)	تشبیه بلیغ (فشرده)
تعداد	۹	۴	۳	۱	۱
درصد	۱۰۰٪	۴۴.۵٪	۳۳.۵٪	۱۱٪	۱۱٪

از تحلیل جدول فوق، چنین برمی آید که بیشترین بسامد استفاده از تشبیه مربوط به تشبیه مفصل (گسترده) است که مهم‌ترین و قابل‌فهم‌ترین نوع تشبیه برای کودکان است؛ اما بسامد بالای تشبیهات مجمل (با حذف وجه شبه) در شعر کودک قابل‌توجیه نیست چراکه کودک لفظ‌گرا و موسیقی‌اندیش، قادر به استخراج وجه تشابه دو رکن اصلی تشبیه نیست. ذکر این نکته لازم است که شاعران شعر کودک باید دقت داشته و از آوردن چنین تشبیهاتی در اشعار خود پرهیز نمایند و همچنین دقت هر چه بیشتر مؤلفان کتاب فارسی پایه اول ابتدایی را می‌طلبد تا از انتخاب چنین اشعاری با چنین تصاویر بلاغی دیرپایی (برخلاف تناسب ذهن کودک) خودداری کنند.

از مهم‌ترین ویژگی‌های تشبیهات مستخرج از اشعار کتاب فارسی پایه اول ابتدایی آن است که در همه تشبیهات به‌کاررفته؛ هر دو طرف تشبیه (مشبه و مشبه‌به) از امور حسی و قابل‌دسترس است که این نیز حاصل دقت و توجه شاعران و همچنین مؤلفان کتاب به مخاطب و سطح آگاهی، قدرت فهم و درک او است

۲-۲. استعاره: استعاره «آن تشبیهی است که از ارکان آن فقط مشبه‌به برجای‌مانده باشد» (شمیسا، ۱۳۸۱) و آن دو بخش است؛ استعاره‌ی مصرحه (آشکار) و استعاره مکنیه (پنهان). در شعر کودک قاعدتاً باید از استعاره نوع اول (مصرحه) استفاده نشود. چراکه ذهن کودک موسیقی‌گراست و زیاد دنبال معنا نیست، آن هم معنایی که از خود واژه عدول کرده، به چیزی دیگر دلالت کند. باوجوداین، شاعران از این تصویر هنری در شعر کودک با سطوح درک مختلف استفاده برده‌اند.

در شعر زیر، شاعر «یاقوت» را استعاره از دانه‌های انار آورده و بر آن بوده است تا از طریق این تصویر، زیبایی و ارزشمندی سنگ یاقوت را به دانه‌های انار نسبت دهد. غافل از این‌که برای کودک هیچ چیز زیباتر و ارزشمندتر از خود انار و دانه‌های آن نیست. کودک نه می‌داند یاقوت چیست و نه ارزشش را می‌فهمد و در مقابل هم انار را می‌فهمد و هم مزه و التذادی که از خوردن آن حاصل می‌آید را به‌خوبی درک می‌کند. براین‌اساس نگارندگان بر این عقیده‌اند که استعاره مصرحه یا آشکار یا نوع اول در شعر کودک به‌هیچ‌وجه نباید وجود داشته باشد.

از این نوع تصویر در کتاب فارسی پایه اول ابتدایی هفت مورد دیده می‌شود:

خوش‌رنگ و رخشان	هر دانه‌ای هست
در سینۀ آن	قلب سفیدی
پیچیده با هم	یاقوت‌ها را
پروردگارم	در پوششی نرم

(فارسی اول، ۱۴۰۲)

همچنین در شعر زیر، کودک شاید به طریقی (توضیح معلم یا...) بفهمد که مقصود از ستاره، گل، قاصدک و... دانش‌آموزان و هم‌کلاسی‌هایش هستند؛ اما بعید است که رابطه بین این واژه‌ها و دانش‌آموزان را درک کند. دیگر آنچه مایۀ التذاذ کودک از شعر می‌شود؛ موسیقی شعر و روابط واژگانی است نه تصاویر استعاری.

شد پر از ستاره	کلاس ما دوباره
شکوفه و شاپرک	پر از گل و قاصدک
پر از صدای خنده	شد پر از پرنده

(فارسی اول، ۱۴۰۲)

۲-۳. تشخیص: تشخیص، نوعی از استعارهٔ مکنیه است که مشبه به آن انسان است و «یکی از زیباترین گونه‌های صور خیال در شعر، تصرفی است که ذهن شاعر در اشیاء و عناصر بی‌جان طبیعت می‌کند و از رهگذر نیروی تخیل خویش بدان‌ها جنبش و حرکت می‌بخشد، در نتیجه هنگامی که از دریچهٔ چشم او به طبیعت و اشیاء می‌نگریم، همه‌چیز در برابر ما سرشار از زندگی و حیات است» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۳). این نوع نگاه و نگرش در کودکان قوی‌تر و به تبع در اشعار آنان بیشتر انعکاس می‌یابد چراکه کودک همهٔ پدیده‌های اطراف خویش را جاندار می‌بیند؛ آنگاه که با اسباب‌بازی‌هایش بازی می‌کند و ساعت‌ها در گوشه‌ای می‌نشیند و با آن‌ها حرف می‌زند، بیانگر این است که او در دنیای ذهن خود، آن‌ها را زنده و در ارتباط با خود می‌پندارد. ناگفته پیداست که کودک، شاعر یا فیلسوف نیست تا از روی بینشی اکتسابی با پدیده‌های غیرزنده حرف بزند بلکه او در حقیقت پدیده‌ها را زنده و سخن‌گو می‌بیند. پیازه می‌گوید: «کودکان در مرحلهٔ پیش عملیاتی به دلیل خود میان‌بینی، پدیده‌ها را از دیدگاه خود تفسیر می‌کنند؛ بنابراین

پدیده‌ها را زنده می‌پندارند. پس به تبع آن، استعارهٔ مکنیه (تشخیص) در شعر این گروه سنی نسبت به سایر استعارات بازتاب بیشتری دارند» (شریفی و حامدی، ۱۳۸۹).
 نظر به اهمیت عنصر تشخیص در شعر کودک، این نوع استعاره در بخش جداگانه‌ای بررسی شده است.

در شعر زیر کودک، خورشید و آب را زنده و همچو انسان می‌پندارد، برای او (همان‌گونه که در نقاشی‌هایش دیده می‌شود) خورشید، چشم، لب، صورت و ابرو دارد و از دید او آب، انسانی است که می‌خندد و شادی می‌کند.

چشم آفتاب

بازو بازو باز

خنده‌های آب

شاد و شاد و شاد

(فارسی اول، ۱۴۰۲)

در شعر زیر نیز شاعر از استعارهٔ نوع دوم غیر تشخیصی استفاده کرده است. این نوع استعاره نیز متناسب با ذهن، قدرت بالای تخیل و ذوق کودک است چراکه در عالم خیال کودک، ستاره‌ها شادی می‌کنند، می‌رقصند و گاهی نیز از آسمان بر زمین می‌افتند. در این تصویر، او ستاره‌هایی را می‌بیند که مثل باران بر زمین می‌بارند و جشن باشکوهی از بارش نور و روشنی برپا کرده‌اند.

تا صبح بارید

آن شب ستاره

مهتاب تابید

روشن تر از پیش

(فارسی اول، ۱۴۰۲)

جدول ۲. بسامد استعاره و انواع آن در اشعار کتاب فارسی پایهٔ اول

نوع آرایه	استعاره	مصرحه (نوع اول)	مکنیه (نوع دوم) غیر تشخیصی	مکنیه (نوع دوم) تشخیص
تعداد	۱۸	۷	۲	۹
درصد	۱۰۰٪	۳۹٪	۱۱٪	۵۰٪

در تحلیل جدول فوق می‌توان گفت که بسامد بالایی استعارهٔ نوع اول در شعر کودک، نشان از عدم توجه سراینندگان به سطح درک، روحیات و نیازهای او دارد، پس فعالان حوزهٔ ادبیات کودک به‌ویژه شعر، شایسته است که در هنگام خلق اثر، سطح فهم، میزان درک و نیاز روحی

مخاطب خود را دریابد. همچنین بر مؤلفان کتاب‌های درسی نیز لازم می‌نماید که در انتخاب آثار شعری جهت درج در کتب ابتدایی این مهم را مدنظر داشته باشند.

از این رو نگارندگان پیشنهاد دارند که تا حد امکان بر اشعاری تأکید شود که مبتنی بر استعاره نوع دوم (مکنیه تشخیصی و مکنیه غیر تشخیصی) باشد.

۲-۴. کنایه: عرصه ادبیات بخصوص شعر، یعنی؛ شیوه‌ی غیرمستقیم بیان اندیشه و اسلوب گریز از گفتار عادی و معمولی است «اگر چیزی را به همان نام که هست؛ یعنی به نام اصلی‌اش بنامیم. سه چهارم لذت و زیبایی بیان را از میان برده‌ایم» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۳) بنابراین، «کنایه، ترکیب یا جمله‌ای است که مراد گوینده معنای ظاهری آن نباشد؛ اما قرینه صارفه‌ای هم که ما را از معنای ظاهری متوجه معنای باطنی کند وجود نداشته باشد. پس کنایه ذکر مطلبی و دریافت مطلب دیگر است و آوردن سخنی است با دو معنای دور و نزدیک که مقصود گوینده، معنای دور آن باشد» (شمیسا، ۱۳۸۱).

هرچند که آوردن کنایه در شعر کودک به خاطر دوپهلوی بودن و سنگینی دریافت معنای‌اش برای ذهن آنان کمی دور از انتظار است؛ اما شاعران شعر کودک از این ابزار بیانی، به صورت محدود و از نوع ایماء که در آن «وسائط اندک و ربط بین معنی اول و دوم آشکار است (هاشمی، ۱۳۷۷) جهت انتقال پیام به مخاطب استفاده کرده‌اند. برای کنایه انواعی از قبیل ایماء، تلویح، تعریض و رمز آورده‌اند.

کنایه در شعر کودک قاعدتاً نباید وجود داشته باشد؛ اما در صورت آوردن آن بایستی این نوع عبارات بیانی بسیار ساده، قابل فهم، زودیاب، در دسترس و همراه با توضیحاتی از مقصود نهایی شاعر (معنای دوم) باشد و باید از نوع کنایه ایماء باشند.

در شعر زیر شاعر از عبارت کنایی «دست پیش کسی بردن» که به معنای درخواست، تقاضا و التماس است، استفاده نموده است و در ادامه نیز برای درک هر چه بیشتر مخاطب، معنای ثانویه عبارت کنایی (که همان دعا و تقاضا از خداوند است) را ذکر کرده است.

با این دو دست کوچکم دست می‌برم پیش خدا
با دل پاک و روشنم دعا کنم، دعا، دعا

(فارسی اول، ۱۴۰۲)

جدول ۳. بسامد کنایه و انواع آن در اشعار کتاب فارسی پایه اول

نام و صفحه سروده	کنایه	ملاحظات
خدای مهربان ص ۴	دست پیش خدا بردن	کنایه از نوع ایماء
راه مدرسه ص ۱۱	-دست بر سر کسی کشیدن	کنایه از نوع ایماء
	- خنده مهمان شدن	کنایه از نوع ایماء

۲-۵. نماد: یکی از روش‌های مهم و قابل توجه تصویرپردازی که نشان‌دهنده ظرفیت واژه‌ها در بیان مفاهیم و صور ذهنی است، نماد است. نماد در یک تعریف کلی: «عبارت از هر علامت، اشاره، کلمه، ترکیب و عبارت که بر معنی و مفهومی ورای آنچه ظاهر آن می‌نماید، دلالت دارد» (پورنامداریان، ۱۳۷۵). بنابراین، نماد به مفاهیمی می‌پردازد که قابلیت گسترش‌پذیری داشته و خود، شکل عینی و آشکار مفاهیمی است که فی‌نفسه بیان نشدنی‌اند. از این‌رو، یک واژه، زمانی برای ما نمادین تلقی می‌شود که قابل تفسیر به بیش از یک مفهوم باشد یا بر چیزی بیش از معنای واضح اولیه خود دلالت کند. اهمیت نماد تا جایی است که نیما یوشیج در این‌باره می‌گوید: «سمبل‌ها شعر را عمیق می‌کنند، دامنه می‌دهند، اعتبار می‌دهند و خواننده خود را در برابر عظمتی می‌یابد و... از نمادها مواظبت کنید. هر قدر آن طبیعی‌تر و مناسب‌تر بوده، عمق شعر شما طبیعی‌تر خواهد بود» (نیما یوشیج، ۱۳۶۸). پس، باید گفت که ادبیات، دنیای پررمزوراز نمادهاست و این نمادها هستند که متن را تفسیرپذیر و زایا می‌کنند. در حوزه ادبیات که محل توجه پژوهش حاضر است اگرچه به دلایلی چون؛ محدودیت دنیای ذهن کودک، عدم توان کافی در درک مفاهیم ذهنی و گشودن رمزها و کشف لایه‌های پنهان متن، ما با نمادهای پیچیده و ابداعی روبرو نیستیم و هرچه هست نمادهایی ساده، قابل کشف با مفاهیمی ابتدایی است؛ اما از آنجاکه شعر کودک، رسالت آموزشی دارد و از سویی بهترین ابزار برای آموزش به این گروه سنی، عنصر نماد است. به نظر نگارندگان توجه شایسته به نماد از مهم‌ترین اولویت‌های هر پژوهشگر در حوزه ادبیات کودک به شمار می‌آید. در این بخش از پژوهش، نمادها را در شش شاخه بررسی می‌کنیم. این شاخه‌ها عبارتند از؛ نمادهای انسانی، حیوانی، گیاهی، کیهانی، طبیعی و رنگی.

در شعر زیر شاعر از نمادهای انسانی (بابا و مادر) که نماد مهربانی و ایثار هستند، نمادهای طبیعی (آب و باران) که نماد زندگی‌بخشی، روشنی و طراوت‌اند و گل (نمادی گیاهی) که نماد زیبایی، سرزندگی و لطافت است، همچنین بال پروانه (نماد حیوانی) که نماد ظرافت، زیبایی و پویایی است، استفاده کرده است، تمام این نمادهای به‌کاررفته در شعر، نمادهایی ابتدایی، ساده، قابل‌فهم و در دسترس کودک هستند.

مهربان‌تر از <u>مادر</u>	مهربان‌تر از <u>بابا</u>
مهربان‌تر از <u>آبی</u>	با تمام <u>ماهی‌ها</u>
مهربان‌تر از <u>گل‌ها</u>	با دو <u>بال پروانه</u>
مهربان‌تر از <u>باران</u>	با درخت و با دانه

(فارسی اول، ۱۴۰۲)

نگارندگان پژوهش حاضر، پیشنهاد دارند که در سرودن اشعار کودک به شگردهای هنری و نمادپردازی بیشتر توجه شود چراکه این شگرد از ظرفیت آموزشی بالایی برخوردار است و همچنین سرایندهگان شعر کودک و مؤلفان کتب ابتدایی توجه ویژه‌ای به نمادهای در دسترس کودکان داشته باشند.

جدول ۴. بسامد نماد و انواع آن در اشعار کتاب فارسی پایهٔ اول

نوع آرایه	نماد	انسانی	حیوانی	گیاهی	کیهانی	طبیعی	رنگی
تعداد	۲۵	۲	۳	۷	۸	۳	۲
درصد	۱۰۰٪	۸٪	۱۲٪	۲۸٪	۳۲٪	۱۲٪	۸٪

از تحلیل جدول فوق چنین برمی‌آید که تمام نمادهای به‌کاررفته در اشعار کتاب فارسی پایهٔ اول ابتدایی از نوع نمادهای در دسترس، محسوس و قابل‌فهم توسط مخاطب است. بسامد بالای نمادهای کیهانی بیانگر ذهن رؤیایی، قدرت تخیل بالا و قوهٔ خیال‌پردازی کودک است که پیوسته در میان ستاره‌ها و عناصر کیهانی در سیر و گردش است. شاعران شعر کودک و گزینش‌های مؤلفان کتاب فارسی ابتدایی پایهٔ اول در بخش نماد نسبت به دیگر عناصر خیال‌موفق‌تر عمل نموده‌اند.

جدول ۵. بسامد عناصر بیانی و انواع آن در اشعار کتاب فارسی پایه اول

نوع آرایه	آرایه‌های بیانی	تشبیه	استعاره نوع اول (مصرحه)	استعاره نوع دوم (تشخیصی و غیر تشخیصی)	کنایه	نماد
تعداد	۵۵	۹	۷	۱۱	۳	۲۵
درصد	۱۰۰٪	۱۶.۵٪	۱۲.۵٪	۲۰٪	۵.۵٪	۴۵.۵٪

در تحلیل جدول فوق نیز می‌توان گفت که سراینندگان شعر کودک و همچنین مؤلفان کتاب فارسی اول ابتدایی در توجه به روحیات مخاطب (کودک اول ابتدایی) موفق عمل نموده‌اند چراکه بیشترین بسامد عناصر خیال، نخست مربوط به نماد (نمادهای ساده و قابل دسترس) و سپس استعاره نوع دوم (مکنیه) که همان جان‌بخشی و شخصیت‌بخشی به عناصر بی‌جان است، است. در حقیقت این دو عنصر (نماد و تشخیص) از کلیدواژه‌های ادبیات کودک به شمار می‌آیند. اولی به جهت ظرفیت بالای آموزندگی و دومی به دلیل روحیه تخیلی و قوه خیال‌پردازی کودک است که همه پدیده‌ای اطرافش را زنده و پویا می‌بیند.

در ادامه ذکر دو نکته لازم می‌آید، اول اینکه که استعاره نوع اول - استعاره مصرحه یا آشکار - (که قاعدتاً در شعر کودک نباید وجود داشته باشد) در این مطالعه از بسامد چشمگیری برخوردار است و دیگر وجود تشبیهات مجمل (با حذف وجه شبه) است که آن نیز فراوانی نسبتاً زیادی دارد؛ بنابراین توصیه نگارندگان آن است که هم شاعران و هم مؤلفان کتب درسی ابتدایی توجه بیشتری به جامعه هدف داشته‌اند.

۳. نتیجه‌گیری:

پژوهش حاضر به بررسی جلوه‌های خیال در اشعار کتاب فارسی پایه اول پرداخته است که پس از مطالعه، تحلیل و نقد آن به نتایج زیر دست‌یافته است: سراینندگان شعر کودک و همچنین مؤلفان کتاب فارسی اول ابتدایی در توجه به روحیات مخاطب (کودک اول ابتدایی) موفق عمل نموده‌اند. بیشترین بسامد عناصر خیال، نخست مربوط به نماد (نمادهای ساده و قابل دسترس) است که به دلیل ظرفیت بالای آموزندگی آن در شعر کودک نقش بسزایی دارد. دومین فراوانی مختص به استعاره نوع دوم (مکنیه) که همان جان‌بخشی و شخصیت‌بخشی به عناصر بی‌جان است، است.

این عنصر نیز یکی مهم‌ترین ویژگی‌های شعر کودک به شمار می‌رود که با روحیات او همخوانی تنگاتنگی دارد. سومین عنصری که در مطالعه حاضر از بسامد چشمگیری برخوردار است، مربوط به استعاره نوع اول (مصرحه یا آشکار) است که قاعدتاً این نوع تصویر در شعر کودک نباید وجود داشته باشد. دیگر اینکه وجود تشبیهات مجمل (با حذف وجه شبه) که در اشعار کتاب فارسی پایه اول فراوانی نسبتاً زیادی نیز دارد. مانع برقراری ارتباط مخاطب با اثر ادبی است. در پایان، توصیه نگارندگان آن است که شاعران و مؤلفان کتاب‌های درسی ابتدایی با دقت و توجه بیشتر جامعه هدف را در نظر داشته باشند.

مشارکت نویسندگان

پژوهشگران این تحقیق در انجام آن به صورت مساوی همت گماشته‌اند و از کلیه کسانی که در این مسیر یاریگرشان بوده‌اند مراتب تقدیر خود را به عمل می‌آورند.

تعارض منافع

هیچ‌گونه تعارض منافع توسط نویسندگان بیان نشده است

COPYRIGHTS

©2021 The author(s). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, as long as the original authors and source are cited. No permission is required from the authors or the publishers.

منابع

- پاک‌مهر، حمیده؛ امین خندقی، مسعود و سعیدی رضوانی، محمود و قندیلی سید جواد (۱۳۹۵). بررسی و تحلیل محتوای کتب درسی دوره ابتدایی از حیث توجه به آموزه‌های انقلاب اسلامی ایران مبتنی بر نظرات شهید مطهری در کتاب پیرامون انقلاب اسلامی. *پاسداری فرهنگی انقلاب اسلامی*، ۶(۱۴)، ۱۶۶-۱۷۵.
- پورنامداریان، تقی (۱۳۸۴). *رمز و داستان‌های رمزی در ادب فارسی*. تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- خزاعی، مریم؛ حیدری، احمد و صمصامی، شیرین (۱۳۹۶). بررسی و تحلیل کتب فارسی مقطع ابتدایی بر اساس اصول تصویرگری (مطالعه موردی کتاب فارسی پایه اول). اولین کنفرانس ملی کاربرد پژوهش‌های نوین در علوم انسانی، قائم‌شهر.
- رجایی، محمد بن خلیل (۱۳۹۲). *معالم البلاغه*. شیراز: نشر دانشگاه شیراز.
- سراج، فرشته؛ روشن، بلقیس و نجفیان، آرزو (۱۳۹۹). بررسی خوانایی کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی پایه‌های اول تا ششم. *مطالعات برنامه درسی ایران*، ۱۴(۵۵)، ۱۱۳-۱۴۰.
- شریفی، شهبلا و حامدی، زهرا (۱۳۸۹). بررسی استعاره در ادبیات کودک و نوجوان در چارچوب زبان‌شناختی شناختی. *تفکر و کودک*، ۱(۲)، ۶۳-۳۹.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۴۰۱). *صور خیال در شعر فارسی*. تهران: نشر آگاه.
- شمیسا، سیروس (۱۳۹۹). بیان. تهران: نشر میترا
- کرامتی، انسی؛ کاظمی، علیرضا و حسینی، کمال‌الدین (۱۳۹۹). تحلیل محتوای کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی بر اساس شاخص‌های شورای عالی انقلاب فرهنگی. *نوآوری‌های آموزشی*، ۱۹(۷۶)، ۲۱۳-۱۸۵.
- گروه مؤلفان (۱۴۰۲). *کتاب فارسی پایه اول ابتدایی*. تهران: سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی وزارت آموزش و پرورش.
- نجفی بهزادی، سجاد؛ علیخانی، زیبا و مهری، معصومه (۱۳۹۹). بررسی و تحلیل ساختار و محتوای اشعار کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی. *پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی*، ۲(۳) ۳۲۲-۳۴۶.
- نیما یوشیج (۱۳۸۵). *درباره هنر شعر و شاعری*. به کوشش سیروس طاهباز. تهران: نشر نگاه.

نقد و بررسی ساختار عناصر بیانی در اشعار کتاب فارسی پایهٔ اول ابتدایی / شهریار شادیگو و... ۱۱۵

هاشمی، سعید (۱۳۸۴). **صبح و بوی نان**. مشهد: شرکت به نشر.

علوی مقدم، محمد و اشرف زاده، رضا (۱۳۹۰). **معانی و بیان**. تهران: سمت.

همایی، جلال‌الدین (۱۳۷۰). **معانی و بیان**. ج ۲. تهران: هما.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی